

ÁCS DÁNIEL
Nem tudhatod
Egy tarkólövés meghamisítása
 Magyar Jeti Zrt.
 Budapest, 2024

Mizsur Dániel

A Radnóti-emlékezet rejtélyei

Egy kultúrtörténeti
 oknyomozás
 kérdései és tanulságai

A nyilvánosság számára immár több mint ötven éve ismertek Radnóti Miklós halálának legvalószínűbb körülményei: a költőt magyar keretlegények, vagyis a munkaszolgálatos századokat felügyelő katonai beosztottak gyilkolták meg. Ennek fényében feldolgozhatóbbnak tűnhetne az a kardinális probléma is, amelyet a hazai történelmi-politikai emlékezetet máig meghatározó elhallgatások, tabuk és súlyos ferdtések öveznek. A német megszállás és a nyilas hatalom rémtetteinek társadalmi emlékezetében a felelősség kérdésének központi szerepet kellene kapnia – e diskurzus szerves részét képezhetné Radnóti meggyilkolásának pontos ismerete is. Ezt a hiányt jelzi Ács Dániel *Nem tudhatod – Egy tarkólövés meghamisítása* című könyvének megjelenése: a kötet – bár nem közöl új bizonyítékokat Radnóti halálát illetően, mégis – erőteljesen rámutat a kollektív emlékezet zavaraira. Kőszegi Ábel *Töredék – Radnóti Miklós utolsó hónapjainak krónikája* című könyvében már 1972-ben, a lehetőségekhez mérten máig érvényes módon tárta fel annak a Borból Hegyeshalom felé induló gyalogmenetnek („mozgó vesztőhely”) a történetét, amely során Radnótit 1944 novemberében Abdánál meggyilkolták. (Kőszegi kötetének második kiadása 2021-ben jelent meg a Forum Kiadó gondozásában; az első, mint arra fentebb is hivatkoztunk, 1972-ben látott napvilágot a Szépirodalmi Könyvkiadónál, 10 100 példányban.)

A *Nem tudhatod* a Radnóti életének utolsó éveire, hónapjaira vonatkozó kutatási eredményeket szervezi átélhető – oknyomozói – történetté, amelynek egyik központi alakjaként a kulturális emlékezet periferiájára szorult író, a Petőfi-kutató Dienes András jelöli meg. Miért lehetséges ez, ha az elismert Petőfi-kutató Dienes András olyan „Radnóti-kutató, aki egyetlen sort sem hagyott hátra Radnótiról” (7)? A Radnóti-emlékezet a könyv által is felvázolt alakulástörténetét illetően érthető és teljesen jogos döntés Dienes András szerepének hangsúlyozása, ám abból a szempontból is dicsérendő, hogy ezáltal a könyv képes megjeleníteni ennek az emlékezetnek néhol krimiregényekbe illő fordulatait, mindezt pedig átgondolt dramaturgia szerint teszi.

Dienes András feltehetőleg az 1960-as évek elején kezdte kutatni Radnóti valódi gyilkosainak kilétét. Úgy tűnik, sikerrel járt: ám 1962-ben, amikor az MTA balatonalmádi üdülőjébe tartott, a vonatúton eltűnt a kéziratot tartalmazó táskája – ő pedig még ugyanabban a hónapban meghalt. Hogy pontosan mit sikerült kiderítenie, mindmáig nem tudni. Tanítványa, Kőszegi Ábel megpróbálta rekonstruálni mestere kutatásait, ám mindössze egyetlen forrásra, Dienes szűkszavú közlésére támaszkodhatott. Dienes még közeli barátai előtt is titkolta, min dolgozik – csupán annyit árult el, hogy Radnótit magyar katonák ölték meg Abdánál.

A „kultúrtörténeti krimi” – (8) ahogyan Ács Dániel fogalmaz – egyik legnagyobb rejtélye éppen az, hogy miért tűnt el Dienes kézírata. A könyv érzékenyen tárja fel az egymástól első pillantásra függetlennek tűnő események és szereplők közötti összefüggéseket. Ha valóban lopás történt, felmerül a kérdés: kinek állhatott érdekében, hogy Dienes kutatásai ne kerüljenek nyilvánosságra? Feltehető, hogy Dienes pontosan rekonstruálta Radnóti utolsó heteinek történéseit, és név szerint meg tudta nevezni gyilkosait – ezek az információk veszttek el a kézirattal együtt. Kőszegi Ábel is megerősítette azt a feltételezést, hogy a kéziratot ellopták: névtelen telefonhívásban őt is figyelmeztették, hogy kutatásai során hasonló sorsra juthat, mint Dienes András.

Mindez érdemben érintheti Radnóti kanonizációs folyamatait is. Bár egyértelmű bizonyítékok nincsenek, Ács Dániel szerint a kézirat eltűnése mögött – elsőre talán meglepő módon – éppen Radnóti legközelebbi barátai állhatnak: Ortutay Gyula, Tolnai Gábor és Baróti Dezső: a „Radnóti-kultusz szertartásmesterei” (8). A háborút követően Ortutay és Tolnai Gábor a kommunista államszervezet

fontos tagjaivá váltak, pártkarrier építésébe kezdtek. Ortutay vallás- és közoktatásiügyi miniszter lett, a pozícióhalmozó Tolnai Gábor, aki más tisztségei mellett 1953–1980 között az ELTE akkori nevén Régi Magyar Irodalomtörténeti Tanszékének vezetője volt, igen nagy befolyással bírt, olyannyira, hogy titkosszolgálati vizsgálatot is indított, melynek célja hasonló volt, mint Dienes András kutatásainak. Tolnai – és így baráti köre, illetve Gyarmati Fanni is – döntő bizonyítékoknak és információknak volt birtokában: az állambiztonsági kutatás és vizsgálat eredményeit összegző, 354 oldalas, *Abdai gyilkosok* című dokumentum tartalmaz egy katonai vallomást: „egyértelműen megállapítottuk, hogy Radnóti Miklós költőt és 21 társát 1944. november 4-én, szombat délután 14–16 óra között gyilkolták meg. A gyilkosságot pedig nem német katonák vagy nyilasok, hanem a volt bori magyar keretlegények követték el” (101). Az állambiztonsági jelentés név szerint megnevezi az abdai gyilkosokat, Ács Dániel könyve pedig fényképekkel együtt közli a neveket. Már csak e miatt a dokumentáció miatt is igen fontos könyv a *Nem tudhatod*. A munkaszolgálatosokat felügyelő keretlegények közül, akik a magyar honvédség tagjai voltak, később többen is belesimultak a kommunista rendszerbe, a párt aktív tagjai lettek. Látványos példája ez annak, hogy a Szálasi-kormány elvtelen kiszolgálói hogyan találtak menedéket később a kommunista államszervezetben. A Tolnai által kezdeményezett állambiztonsági vizsgálat ugyan egyértelmű eredményeket hozott, mégsem járt semmilyen következménnyel: az ügyet elsüllyesztették, a háborús bűnösök és gyilkosok elkerülték a morális és jogi igazságszolgáltatást. A Nemzeti Köznevelési Program irodalomtankönyvében ma ez olvasható: „[s]zeptemberben a munkaszolgálatosokat a menekülő nácik Németország felé hajtották, ekkor írt versei emberi-alkotói erőfeszítésének heroikus emlékei. A legyengült, járásképtelen foglyokat a katonák út közben kivégezték. Utolsó versét október 31-én írta, a Győr melletti Abdánál tarkólövessel ölték meg.”¹ A szöveg félreérthetetlen módon, direkt fogalmaz neutrális módon („tarkólövessel ölték meg” – ez igaz), ugyanakkor az előző mondatok kontextusa egyértelműen megjelöli a felelősöket.

Ács Dániel könyvének egyik legprovokatívabb állítása, hogy Radnóti Miklós gyilkosainak kiléte nem függetleníthető a költő háború

1 *Irodalom 12. – Magyar irodalom a második világháborúig, Radnóti Miklós pályája*, https://nat2012.nkp.hu/tankonyv/irodalom_12/lecke_02_027.

utáni kanonizációs folyamatától. A könyvben foglaltak szerint 1945-öt követően a későbbi kommunista államszervezet prominens alakjaivá váló „szegedi kör” tagjai, főként Ortutay Gyula, a politikai rendszer ideológiai érdekeinek megfelelő mítosz jegyében formálták Radnóti emlékezetét, ennek értelmében forradalmi, antifasiszta (kommunista) költőként állították be – holott költői és politikai identitása távol állt ettől a szereptől. A könyv konkrét példákat hoz a Radnóti-szövegek ideológiai célú, akár poétikai szinten is megfigyelhető átértelmezésére. Ezek valóban árulkodó megnyilvánulások. Radnóti alakjának és munkásságának egyértelműen politikai-ideológiai alapú kisajátításáról van szó. Ebben a tekintetben Ács elbeszélése szerint éppen Radnóti egykori barátai – köztük Ortutay Gyula – vállaltak kulcsszerepet a kommunista költő hamis mítoszának kialakításában, ami a személyes-baráti viszonyok megítélését is új megvilágításba helyezi. Nem véletlen, hogy a könyv Ortutay büntudatról árulkodó, sokszor önostorozó naplórészleteinek idézésével kívánja érzékeltetni a helyzet személyes tétjeit. (Fontos, közismert adat, hogy a *Bori notesz* első lapján Radnóti Ortutay Gyulát nevezte meg, mint akihez megtalálójának el kell juttatnia az iratokat: „Ez a jegyzőkönyvecske Radnóti Miklós magyar költő verseit tartalmazza. Kéri a megtalálót, hogy juttassa el Magyarországra Ortutay Gyula dr. egyetemi magántanár címe, Budapest VII., Horánszky u. 1. I.”)

Mindez hogyan függ össze a gyilkosok kilétének kérdésével? „A kommunista Radnóti-mítoszba a költő katolicizmusa pont annyira nem fért bele, mint zsidó származása, amit szintén elhallgattak a kultusz alakítói. Hiszen az ő értelmezésükben Radnótit nem faji, hanem eszmei alapon üldözte a rendszer. Nem származása, hanem politikai nézetei miatt kellett meghalnia” (168). Hangsúlyozandó, hogy a könyv nem szolgál egyértelmű bizonyítékokkal abban a kérdésben, hogy például a Tolnai kezdeményezte állambiztonsági vizsgálat eredménye és következmény nélkülisége minden kétséget kizáróan összefüggésbe hozható a kommunista költő hamis mítoszának megteremtőivel. Csak feltételezni lehet, hogy „[h]a Dienes nyilvánosságra hozza nyomozása eredményét, és név szerint beazonosítja a költő magyar gyilkosait, alapjaiban rengette volna meg a konstruált Radnóti-mitológiát. Ha felfedi, hogy nem »fasiszták«, hanem később kommunistává lett magyar katonák lehettek a tettesek, a szegediek által évtizedes munkával felfestett monumentális freskón helyrehozhatatlan repedéseket okozhatott volna” (175). Ha elfogadjuk a szerző

feltételezését, akkor azt a narratívát kapjuk, miszerint később elfoglalt politikai pozíciójuk és a rendszer ideológiai egységének védelmében éppen Radnóti legközelebbi barátai és bizalmasai akadályozták meg az igazság megismerésének lehetőségét. Hogy Radnóti kommunista-forradalmi költő lett volna, tényszerű emlékezhamisítás, ez kétségtelen. Ugyanakkor fontos kiemelni, hogy a könyv e súlyos állításokat nem támasztja alá kellően szilárd bizonyítékokkal. Az áruulás gyanúja önmagában nem elegendő – ilyen horderejű kérdésben a tudományos érvelés megalapozottsága elengedhetetlen. A hiányosság jelzésére jó példát jelentenek a könyv záró fejezetének (*Dienes András hagyatéka*) sorai: „Több kutatás is sejteti vagy állítja, hogy a mítosz szertartásmesterei az itt taglaltaknál mélyebben, több helyen belesnyúlhattak a Radnóti-történetbe. Vannak, akik abban is kételkednek, hogy a *Bori notesz* az abdai tömegsírbeli kerülhetett elő, és annyi ideig viszonylag ép állapotban megmaradhatott a Rábca melletti vizes talajban” (174). Ha rendelkezésre állnak kutatások, amelyek nemcsak sejtetni, de bizonyítékokkal alátámasztva állítani tudják, hogy a Radnóti barátait felelősség terheli, kérdés, hogy a szerző miért nem idézi ezeket a forrásokat egy ilyen kardinális eset kapcsán. (A *Bori noteszre* vonatkozó állítás kapcsán ugyanez érvényes.) Ez a probléma a könyv aránykérdéseit és módszereit érinti, hiszen e központi téma kapcsán a források bővebb megjelenítése, idézése elmarad, miközben kevésbé lényeges kérdéseket aránytalanul hosszabb terjedelemben érint a kötet. Mindezek tekintetében egyes igen fontos problémák kapcsán a *Nem tudhatod* mendemondák és félinformációk alapján a sejtetés útjára téved, amely többek között éppen az igazság felderítését és nyilvánosságát helyezi etikai értékrendszerének centrumába – például Dienes András alakjával kapcsolatban.

Mindezek fényében felmerül a kérdés, hogy hol helyezhető el Ács Dániel könyve a Radnóti-recepció és a kortárs történetírás horizontján. A tudományos diskurzus része-e? Módszertani szempontból kérdéses kultúrtörténeti elbeszélés? Annyi bizonyos, hogy Dienes András szórványos emlékezetének fontos dokumentuma. Ha nincsen az ő – máig ismeretlen – kézírata, Kőszegi Ábel könyve sem születik meg, és az 1967–1977 között zajló vizsgálat sem indul el. Ács Dániel könyve továbbá rámutat minden kanonikus folyamat és így a Radnóti-emlékezet lehetséges politikai és személyes aspektusaira. Dienes akaratlanul is katalizátora volt egy máig lezáratlan történetnek, amelynek eredményeivel és következményeivel talán mostanáig nem sikerült igazán szembenézni.